

В. Є. РАДЗІЄВСЬКА, Б. А. ШРАМКО

Нові археологічні пам'ятки на Харківщині

За останні роки Харківське обласне товариство охорони пам'ятників історії та культури зробило чимало для виявлення, охорони та дослідження археологічних пам'яток на території області. У цій роботі активну участь взяли археологи Харківського державного університету, Харківського історичного музею, археологічної секції Харківського палацу піонерів, вчителі середніх шкіл та краєзнавці. Спільними зусиллями за останні п'ять років вдалось виявити близько ста нових пам'яток, а частину з них дослідити шляхом розкопок. Найцікавіші результати дали дослідження в зоні будівництва Трав'янського водосховища (басейн р. Харків) між селами Липці, Великі і Малі Проходи та Мороховсьць, на трасі каналу Дніпро-Донбас¹, у зоні будівництва каналу і водосховищ на пічках Мерла і Мерчик та на поселенні Поляни поблизу Ізюма.

Зокрема, в басейні р. Мерла на південний захід від Краснокутська вперше знайдено поселення неолітичної культури ямково-гребінчастої кераміки (Петровського I, Колонтаїв I), розкопано могильник черняхівської культури поблизу с. Павлюківка та поселення цієї ж культури в околицях с. Войтенки. Повні публікації всіх нових матеріалів — справа майбутнього. Ця стаття присвячена опису розкопок поселення Поляни I, а також поселення і могильника в с. Любовка, які дали важливі матеріали бронзового та раннього залізного віку.

Селище Любовка розташоване на краю першої надзаплавної тераси правого берега р. Мерла поблизу ферми колгоспу ім. Кірова. Поруч є джерела з питною водою. Площа поселення розорюється, а частина його зайнята сучасними будівлями. Під час розкопок була розкрита ділянка площею 336 кв. м. Культурний шар у вигляді чорного гумусного піску досягав глибини 95 см. Дослідження показали наявність на поселенні двох основних горизонтів: бронзового і раннього залізного віку.

На поверхні простежувались три дуже розорані зольники скіфської доби. До цього часу належать також сім господарських ям і залишки святилища. Культурні матеріали складаються головним чином з фрагментів ліпної кераміки VI—V ст. до н. е. у вигляді слабопрофільованих горщиків (рис. 1, 1, 3—4). Край вінець гладкий або прикрашений пальшовими вдавленнями, косими насічками, наліпним розчленованим валиком. Часто вони поєднуються з проколами. Трапляються банкоподібні горщики, прикрашені також наліпним валиком і проколами (рис. 1, 2). Серед інших посудин слід відзначити уламки лощених мисок, черпаків (рис. 1, 5—7), корчаг, ваз на конусоподібній ніжці (рис. 1, 9), невеликих чашок (рис. 1, 8). Особливий інтерес становить уламок ліпного посуду з відбитками ячменю, проса і якоїсь рослини з бобових. Разом з описаною керамікою у верхньому горизонті культурного шару знайдено глиняні прясла, уламки покришок, точильні бруски (рис. 2, 5), уламки зерпотерок з кварциту, прашові камені. Наявні уламки диварних тиглів і шлаки. До імпортової кераміки належать фрагменти грецьких амфор VI ст. до н. е.

Остеологічний матеріал незначний. У його складі кістки таких свійських тварин, як велика рогата худоба, кінь, свиня, вівця або коза. Кістяні вироби представлені тільки проколками і уламком чаші, зробленої з черепа людини.

Додаткове уявлення про господарську діяльність і ремесла мешканців поселення дають металеві вироби. Знайдено уламок залізних вудил, залізне шило і бурав, тонку бронзову обкладку і бронзову шпильку цвяхоподібної форми (рис. 2, 1—4, 6). Остання, як і увесь комплекс знахідок, підтверджує, що верхній горизонт селища Любовка датується VI—V ст. до н. е.

Цікавим є святилище цього ж часу, виявлене на ділянці під шаром зольника на глибині 65 см. Тут розчищено прямокутну площадку з утрамбованої суміші глини з чорноземом. На кутах її були ями для стовпів, що підтримували якесь перекриття. Перед площадкою розміщувались два глиняних жертovníки. Перший мав вигляд глиняного кола з діаметрами 48—50 см і 8 см завтовшки. Жертovníк був обпалений до червоності і вибілений крейдою. Другий, розташований на відстані 145 см від першого, мав подібну

¹ Шрамко Б. А. Исследования археологических объектов в зоне Травянского водохранилища и связанной с ним оросительной системы.— Сборник рефератов НИИР. Серия 29. История. № 7. М., 1975, с. 16—17; *Бородулин В. Г. Работы Харьковского исторического музея.— Археологические открытия 1975 г. М., 1976, с. 308.*

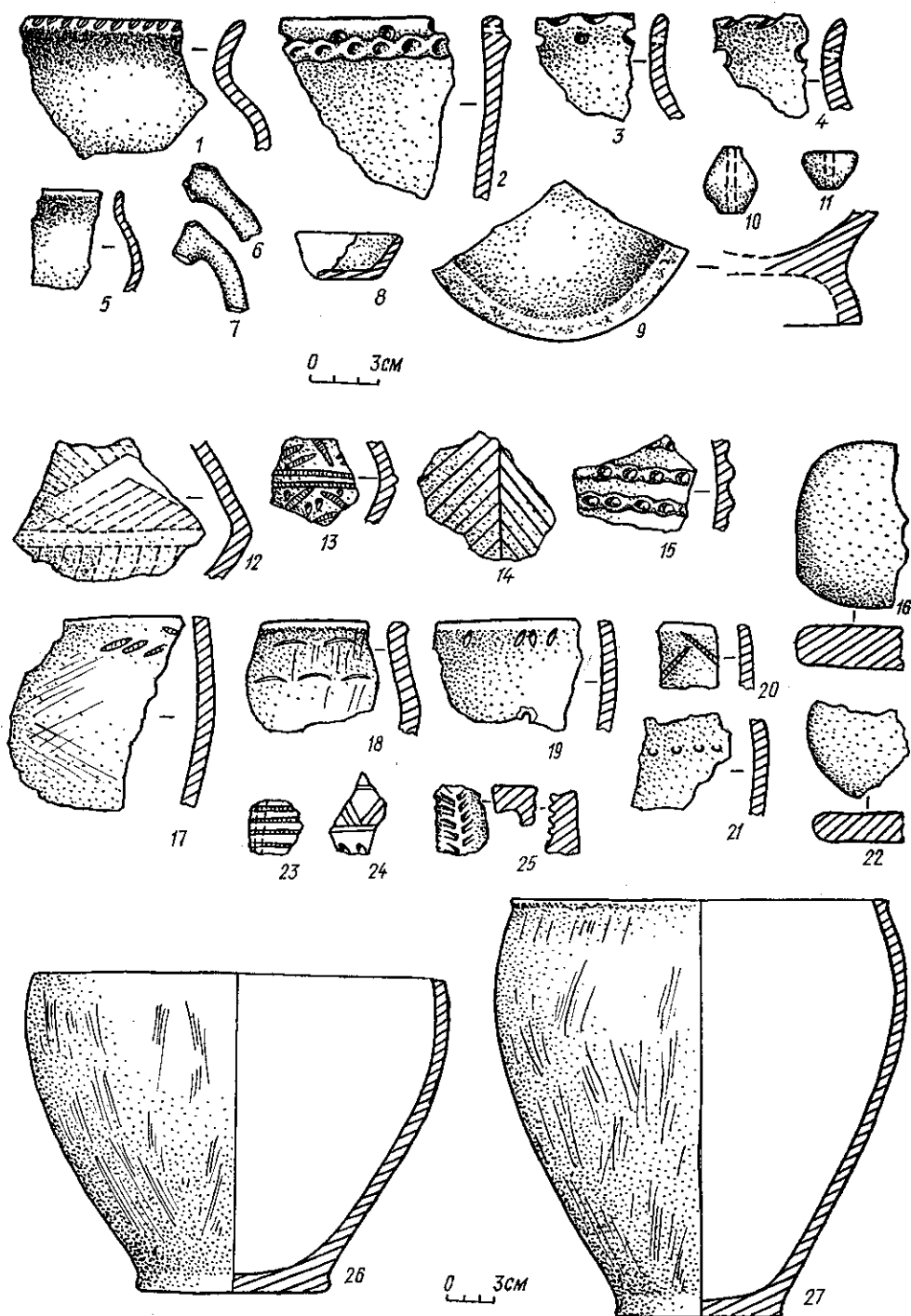

Рис. 1. Знахідки на поселенні Любовка:

1-9 — уламки глиняного посуду; 10-11 — пряслиця скіфського часу; 12-22, 24 — уламки посуду; 23 — пряслице; 25 — уламки ливарної формочки; 26-27 — горщики зрубної культури.

будову (діаметр 52 см). На прямокутній площині біля жертовників спостерігався тонкий шар золи від згорілої соломи, в якому траплялись обвуглені стеблини. В шарі святилища знайдено культові глиняні коржикі, глиняні пряслиця, уламок ліпного горщика, орнаментованого наліпним валиком з пальцьовими вдавненнями, уламки чорнолощених черпаків. Імовірно, що святилище було присвячено землеробському культу родючості.

Нижня частина культурного шару на селищі Любовка належить до бронзового віку. Тут знайдено п'ять господарських ям і велику землянку. Верхня частина останньої простежена на глибині 70—80 см, а долівка — на глибині 160—180 см. У плані землянка мала форму прямокутника з сторонами $21,6 \times 9,9$ м. Уздовж стін споруджено підвищен-

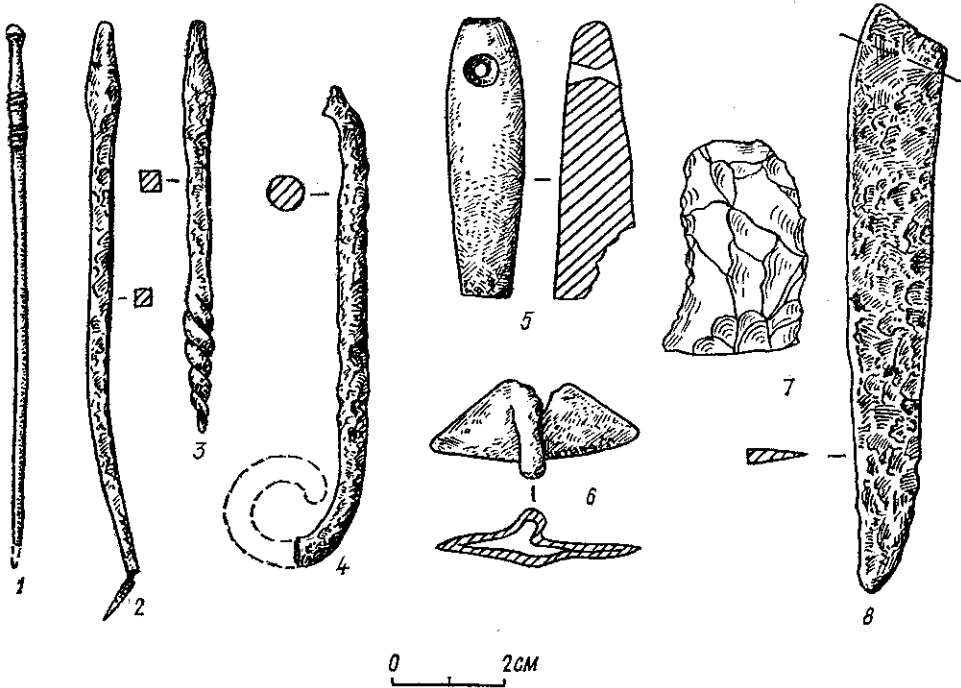

Рис. 2. Металеві і кам'яні вироби, знайдені на поселенні Любовка:

1 — шпалька; 2 — шило; 3 — бурав; 4 — уламок вудил; 5 — точильний брусок; 6 — бронзова обкладка; 7 — скребок; 8 — залізний ніж (1, 4 — бронза; 2—4, 8 — залізо; 5—7 — камінь).

ня до 40 см, на якому можна було сидіти або лежати. Воно мало ширину 130—165 см. Землянка орієнтована по довгій осі з півночі на південь. Перекриття її підтримували два ряди основних і кілька допоміжних стовпів, що розміщувались вздовж приміщення. Усього знайдено 12 ям від стовпів. У північній частині землянки відкрито кругле вогнище діаметром 85 см, край якого був викладений з своєрідних глиняних «щеглин» (прямокутних або квадратних) різного розміру. Довжина їх — 10—14 см, ширина — 8—12 см, товщина — 7—8 см. Висота країв вогнища досягала 25 см.

Для з'ясування культурної належності і датування землянки вирішальне значення мають знахідки на долівці і в нижній частині заповнення житла. Тут знайдено лише матеріали зрубної культури. Переважає кераміка у вигляді банкоподібного посуду з прямим загнутим до середини або слабо відігнутим краєм (рис. 1, 17—20). Він або не має орнаменту, або прикрашений у верхній частині насічками, відбитками зубчастого штампа чи кінця палички. Рідше трапляються фрагменти посудин гострореберної форми (рис. 1, 12—13, 24), багато орнаментовані відбитками зубчастого штампа, шнура, палички, а також прокресленими лініями. Один фрагмент стінки був прикрашений півкруглими відбитками (рис. 1, 21), інші уламками — розчленованим валиком або наколами з «перлинами». Знайдено також кілька уламків покришок (рис. 1, 16, 22). Є фрагменти багато-валікової кераміки (рис. 1, 15). Крім посуду, до керамічних виробів належать глиняне пряслице, орнаментоване зубчастим штампом (рис. 1, 23), уламок глиняного культового коржика з відбитками прося і уламок ливарної форми для браслета (рис. 1, 25).

Кам'яні та крем'яні вироби нечисленні. Серед них крем'яні скребки, розтирач з кварциту, шліфувальний камінь, або точило. Дуже важливою знахідкою в заповненні землянки на глибині 160 см, тобто на дні, є залізний ніж з обламаним черешком (рис. 2, 8). Відсутність останнього не дає можливості точно визначити форму ножа. Металеві ножі з одностороннім лезом в пам'ятках епохи бронзи басейну Сіверського Дінця траплялися і раніше, але вони зроблені з бронзи. Подібний бронзовий ніж знайдено в складі

Райгородського скарбу сабатинівського часу на р. Айдар². Українське Лівобережжя і басейн Дону входять, як відомо, до території, де рано з'являються вироби з заліза³. В зв'язку з незвичайністю знахідки було зроблено металографічний аналіз ножа*. Зразок для дослідження взято з його масивної частини (рис. 2, 3). Мікрошліф (рис. 3, 1) показав, що метал має структуру великозернистого фериту з дрібними включеннями шлаків. Виріб дуже простий, викуваний з кричного заліза без застосування будь-яких спеціальних методів обробки металу. Отже, він входив до числа дуже ранніх залізних виробів.

Керамічний комплекс землянки в основному належить до ранньозрубного періоду. Але поява посудин з валиком і наколами, які утворюють «перлини», а також знахідка

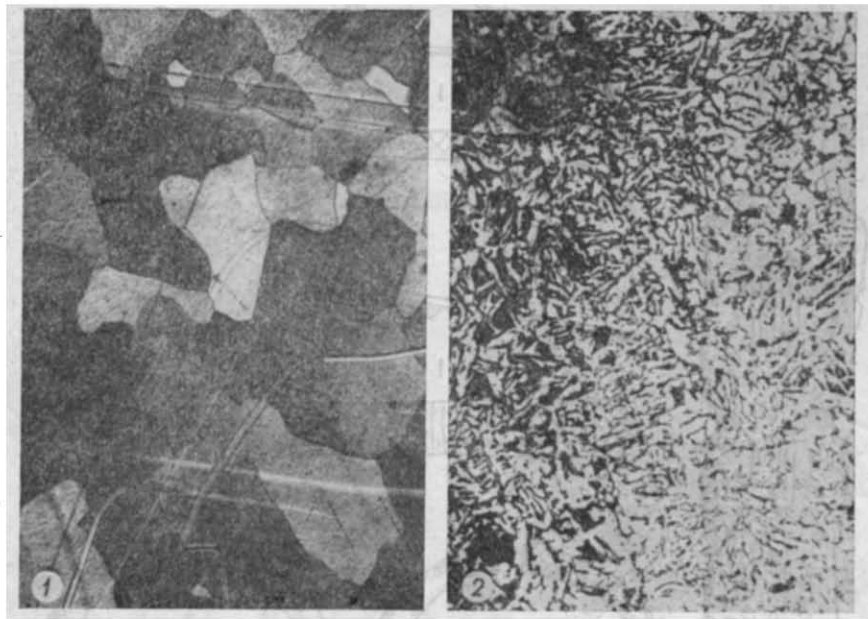

Рис. 3. Мікроструктури ножа з Любовки (1) і меча з Краснокутська (2).

залізного ножа вказують або на кінець ранньозрубного періоду, або вже на початок сабатинівського часу.

Під час розкопок в Любовці був відкритий ще безкурганний могильник сарматського часу. Виявлено дві могили, але одна майже повністю зруйнована ямою пізнішого часу. Друга збереглась повністю. Могильна яма прорізала культурний шар селища і досягла глибини 135 см. Поховання розташоване у трапецієподібній могилі. Довжина її 210, ширина з одного боку 100, а з другого 80 см. Тут була похована жінка 25—30 років. Кістяк лежав на спині з витягнутими вздовж тулуба руками, головою на північ з невеликим відхиленням на схід. Ноги випростані. Дно могили — жовтий материковий пісок. На правій ключиці кістяка знайдена бронзова фібула з залізною голкою (рис. 4, 3), а ліворуч, трохи нижче ключиці, — бронзова фібула з підв'язаним приймачем (рис. 4, 2). На обох руках вище зап'ястка було одягнуто по одному бронзовому браслету (рис. 4, 4—5). Біля шиї знайдено 43 скляні намистини, три коралові і жовтий бісер (рис. 4, 6). Після промивання скелета водою на лицьових кістках черепа виступила фарба: коричнева на надбрів'ях і рожева на вилицях. Очевидно, обличчя похованої жінки було покрито мінеральною фарбою, яка потім перейшла на кістки. За фібулами⁴, виявленими в похованні, його можна датувати II—III ст. н. е.

² Лесков А. М. О северопрichernоморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы.— Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. Киев, 1967, с. 160, рис. 9. 1.

³ Граков Б. Н. Старейшие находки железных вещей в европейской части территории СССР.— СА, 1958, № 4, с. 8—9; Шрамко Б. А. Появление и освоение железа в Восточной Европе.— Из истории борьбы КПСС за построение социализма, вып. IV. Харьков, 1965, с. 219—227.

* Аналіз проведено спільно з Л. Д. Фомінім.

⁴ Амброз А. К. Фибулы юга европейской части СССР II в. до н. э.— IV в. н. э. М., 1966, с. 68—69; табл. 12, 8—11; с. 70—72, табл. 10, 14.

Слід також відзначити, що неподалік від Краснокутська трапився залізний меч-акінак скіфського часу. Навершя і перехрестя меча не збереглися. Нижня частина відламана (рис. 4, 1). Металографічне дослідження леза показало, що воно має перлітоферитну структуру. Зерно дрібне — бал шість-сім. Шлакових включень мало. Таким чином, меч зроблений із середньовуглецевої сталі доброї якості* (рис. 3, 2).

До важливих пам'яток належить і поселення Поляни I, розташоване на краю надзаплавної тераси лівого берега Сіверського Дінця напроти с. Шпаковка Ізюмського району. Площа поселення розорюється під городи. Під час попереднього обстеження

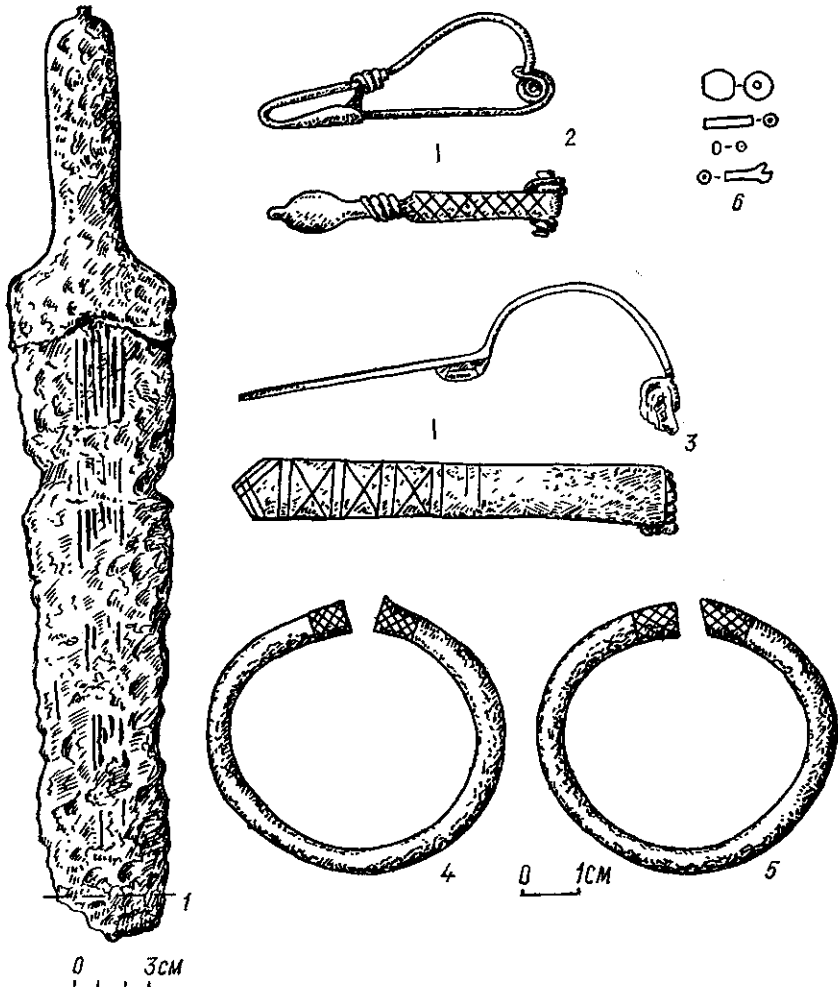

Рис. 4. 1 — меч, знайдений біля Краснокутська; 2—6 — речі з сарматського поховання в Любовці: 2—3 — фібули; 4—5 — браслети; 6 — намисто.

виявилось, що основну масу матеріалу становить кераміка зрубної культури епохи бронзи, лише зрідка в північній частині поселення трапляється салтівська кераміка. Під час розкопок у південній частині було розкрито 290 кв. м. Культурний шар у вигляді гумусового піску на цій ділянці цілком належить до епохи бронзи, але стратиграфія і характер знахідок свідчать про два хронологічних етапи життя на поселенні.

Культурні залишки раннього періоду залягали переважно на глибині від 40—60 до 110 см. У цьому горизонті було відкрито землянкові житла і п'ять господарських ям. Житлові споруди в плані прямокутні. Перше приміщення виявлено на глибині 40 см від сучасного рівня ґрунту, а дно було заглиблене до 135 см. Площа його 5 × 10,5 м. Житло орієнтоване по довгій осі з заходу на схід. Друге приміщення розташоване за 5 м на північ від першого. Його розміри 5 × 6 м, глибина 100 см. Орієнтація по довгій осі з північного заходу на південний схід. Обидва житла розташовано на схилі піщаної тераси, і тому стінки приміщень дуже деформовані. Стовпові ями відсутні (мабуть, перекриття спиралось на боки ями).

* Аналіз проведено спільно з Л. Д. Фомінін.

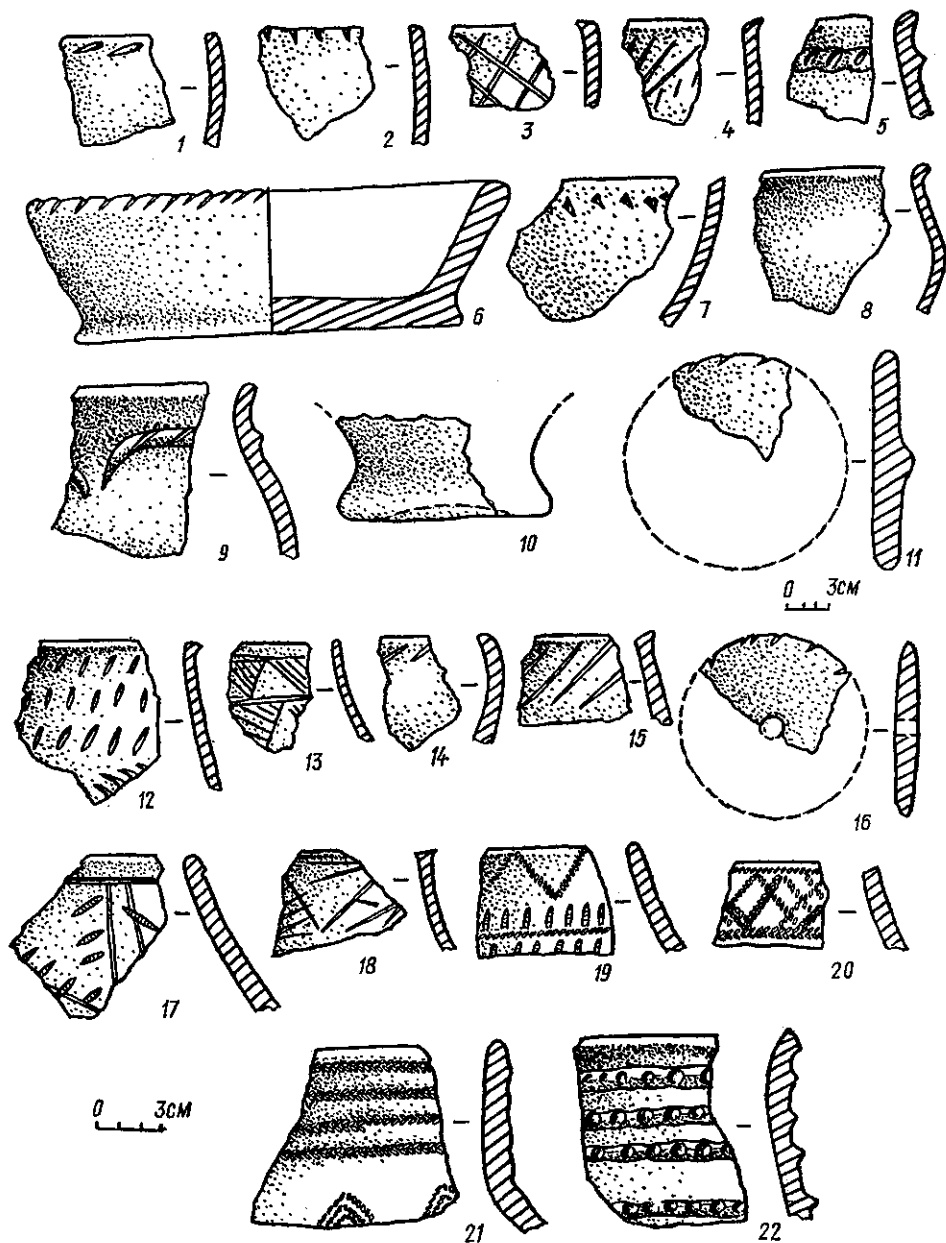

Рис. 5. Керамічні вироби з поселення Поляни I: 1—11 — кераміка верхнього горизонту; 12—22 — кераміка нижнього горизонту.

У заповненні землянок, у господарських ямах та культурному шарі, зв'язаному з цими комплексами, зібрано багато уламків кераміки ранньозрубної культури. Серед них чимало гострореберних посудин, прикрашених різноманітними сполученнями прокреслених ліній, відбитками палички, зубчастого штампа або шнура (рис. 5, 17—20, 13, 6, 17). Поряд з ними є уламки посудин типу багатоваликівкової кераміки (рис. 5, 21—22). Це горщики з майже циліндричною шийкою, прикрашені звичайно відбитками шнура, які утворюють горизонтальні ряди, трикутники або фестони, а також відбитками зубчастого штампа і валиками. Наліпні розчленовані валики розташовано горизонтальними рядами або візерунками у вигляді ялинки. Велику групу складають посудини банкоподібної форми (рис. 5, 12, 14—15), які можна поділити на три групи. Переважають серед них уламки посудин з рівно зрізаними вінцями. На стінках часто виступає смугасте згладжування (рис. 6, 16). До другої групи належать вироби з рівними, трохи загнутими до середини вінцями. Третя група включає порівняно рідкі екземпляри з трохи відігнутим

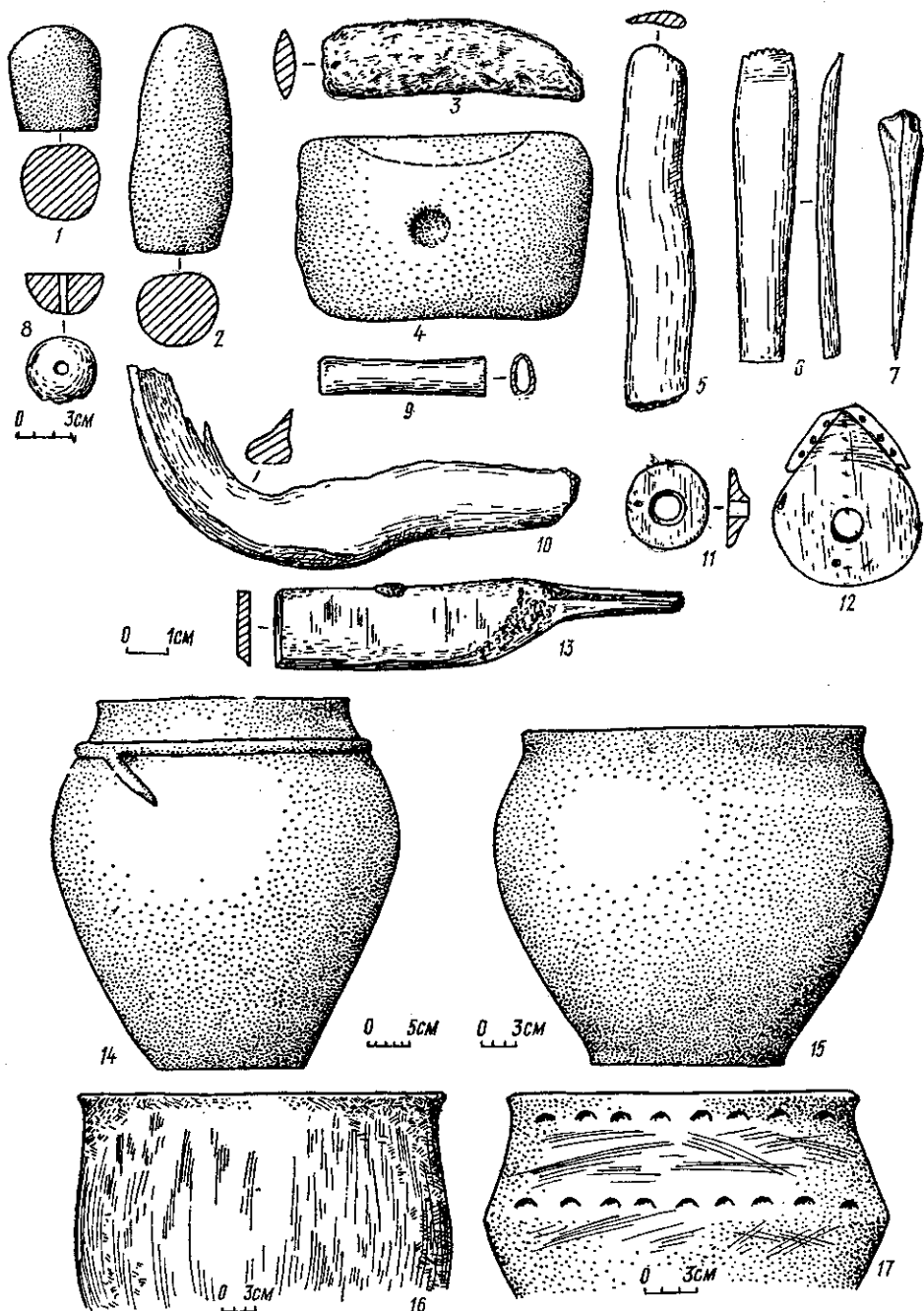

Рис. 6. Різні знахідки з поселення Поляни I:

1 — герочник; 2 — товчач; 3 — кам'яний серп; 4 — ступа; 5 — скребок; 6 — штамп; 7 — проколка; 8 — пряслице; 9 — трубка для доїння; 10 — тулик; 11 — кільцева бляшка; 12 — псалій; 13 — ніж; 14—17 — різні типи посуду (1—4 камінь; 5—12 — кістка і ріг; 13 — бронза; 14—17 — глина).

краєм. Посудини банкоподібної форми іноді прикрашені насічками, прокресленими смугами. Знайдено також глиняні покришки з отворами в центрі (рис. 5, 16).

Крім керамічних знахідок, у нижньому культурному шарі виявлено кілька крем'яних скребків, ножів, призматичних нуклеусів. У землянці № 2 знайдено набір землеробських знарядь: серп з жовтого пісковикового кварциту (рис. 6, 3), розтирач і ступу з сірого кварциту (рис. 6, 2, 4). Остання має висоту 10, діаметр — 15 см. Крім верхнього заглиблення, призначеного для розтирання зерен, ступа має на боках ще невеликі заглиблення, за допомогою яких вона закріплювалась на підставці. Є цікаві кістяні знаряддя праці. Зокрема, в землянці № 1 і в культурному шарі знайдено кістяні проколки (рис. 6, 7), зубчастий штамп з кінського ребра (рис. 6, 6), скребок з ребра бика (рис. 6, 5). В землянці № 2 та в культурному шарі трапились так звані тупики з нижніх щелеп великих тварин (рис. 6, 10). Деякі з них могли вживатися як знаряддя для розминання шкір, а інші — для тіпання рослинних волокон⁵. Особливо слід відзначити, що в ямі № 9 поряд з уламками горщиків типу банок знайдено фрагмент чаші, зробленої з верхньої частини черепа людини.

Матеріали верхнього горизонту культурного шару на поселенні Поляни I належать уже до пізньозрубного періоду. Більшість речових знахідок виявлено у шарі зольника, товщина якого досягала в межах розкопу 40—60 см. Стратиграфічно він перекриває землянкові ями.

Керамічний комплекс часу існування зольника змінюється, стає більш різноманітним. Основну кількість уламків дали посудини банкоподібної форми двох типів: з вінцями, трохи загнутими до середини (рис. 5, 1—3), та злегка відігнутими назовні (рис. 5, 4—5). Екземпляри першого типу орнаментовані у верхній частині насічками, відбитками кінця палички, прокресленими лініями. У посудині другого типу з'являється наліпний валик з ямками або насічками (рис. 5, 5). В зольнику виявлено також горщики з плавню відігнутими вінцями і слабо опуклими плічками (рис. 5, 8, 6, 14—15). Деякі з них досить високі і прикрашені на плічках наліпним валиком з одним або двома спущеними донизу кінцями (рис. 5, 9, 6, 14). Знайдено горщик цього типу, в якому було кілька частково обпалених кісток корови. Серед керамічних виробів в зольнику трапились уламки мисок, краї яких іноді прикрашені насічками (рис. 5, 6), уламки сковорідок з прямими бортиками, покришки з виступом посередині (рис. 5, 11), фрагмент вази на конічній ніжці (рис. 5, 10). На двох уламках горщиків наявні відбитки зерен ячменю.

Крім кераміки, в зольнику зібрано цікаві кістяні вироби. Це пряслице з відрізка суглобної головки (рис. 6, 8), залощена трубка (рис. 6, 9), дві бляхи від кінської вуздечки (рис. 6, 11—12). Кістяні трубки для доїння тварин добре відомі в ранньому залізному віці. За Геродотом, скіфи за допомогою таких трубок доїли кобилиць (IV, 2). Це підтверджується і археологічними матеріалами, зокрема подібні знаряддя для доїння виявлено на Більському городищі в 1969 р.⁶ Аналогічні знахідки є і в пам'ятках доби бронзи, в тому числі в курганах і на поселеннях зрубної культури⁷.

Для визначення часу існування поселення, пов'язаного із зольником, дуже важливі знахідки вуздечкових блях. Невелика кільцева бляха з основним центральним і малим боковим отворами (рис. 6, 11) належить до дуже поширених виробів зрубної культури, відомих у передскіфський час. Зокрема, вони були знайдені в басейні Дінця під час розкопок кургану поблизу с. Чорногорівка⁸. Призначення кільцевих бляшок не зовсім з'ясовано. Звичайно їх називають пряжками⁹, але вони дуже схожі з круглими псаліями, які мають шипи. У останніх іноді також є тільки два отвори¹⁰. Можливо, кільцеві бляхи були спрощеним варіантом псаліїв.

Унікальна друга бляха крапелоподібної форми (рис. 6, 12). Вона має великий отвір у центрі, малий нижче центрального, боковий середнього розміру (трохи вище центрального) і шість малих отворів на своєрідному гребені. Довжина бляхи 10 см. Безперечно, цей псалій від вуздечки того ж типу, що й псалій Комарівського кургану¹¹. Великий отвір у центрі був призначений для з'єднання повода з м'якими вуздилками. Шість малих отворів на гребені використовувались для закріплення псалія на широкому наносному реміні. Боковий отвір з'єднував псалій з нашічним ремінем, а малий нижній — з підгуб-

⁵ *Отрощенко В. В.* Про деякі кістяні знаряддя праці доби пізньої бронзи.— Археологія, вип. 11. К., 1973, с. 79—80.

⁶ *Шрамко Б. А.* Дослідження пам'яток в басейнах Сіверського Дінця і Ворскли.— Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. К., 1970, с. 128, рис. 2.

⁷ *Галкин Л. Л.* Одно из древнейших практических приспособлений скотоводов.— СА, 1975, № 3, с. 189.

⁸ *Городцов В. А.* Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губ. 1901 г.— Труды XII археологического съезда, т. I. М., 1905, с. 207, табл. XIII, 2—3.

⁹ *Рыбалова В. Д.* Поселение Каменка в Восточном Крыму.— АСГЭ, вып. 16. Л., 1974, с. 29.

¹⁰ *Лесков А. М.* Древнейшие роговые псалии из Трахтемирова.— СА, 1964, № 1, с. 301, рис. 2, 2; *Латынин Б. А.* Архаические круглые псалии с шипами.— Новое в советской археологии. М., 1965, с. 203, рис. 2.

¹¹ *Алихова А. Е.* Курганы эпохи бронзы у с. Комаровки.— КСИИМК, вып. 59. М., 1955, с. 97, рис. 38; *Смирнов К. Ф.* Археологические данные о древних всадниках поволжско-уральских степей.— СА, 1961, № 1, с. 48, рис. 1, 1—2.

ним. Цей екземпляр більш досконалий, ніж комарівський, тому що він має спеціальний отвір для закріплення підгубного ремня. К. Ф. Смирнов датує псалії першого типу (як комарівські) XV—XII ст. до н. е.¹² Отже, псалій з Полян треба відносити до кінця цього періоду, або до пізньосабатинівського етапу зрубної культури. Він знайдений у нижній частині зольника і тому його дата визначає рубіж раннього і пізнього періоду існування поселення. Керамічний комплекс верхніх шарів зольника слід пов'язувати з білозерським етапом пізньозрубної культури.

Особливий інтерес становлять також зафіксовані в зольнику сліди місцевого бронзоливарного і бронзообробного виробництва у вигляді невеликих краплеподібних злитків бронзи, шлаку і заготовки для ножа (рис. 6, 13). Заготовка відрубана від полосової бронзи і прокована з одного боку для утворення держака. Під час дальшої обробки з неї можна було виготовити знаряддя типу бронзового ножа з кургану в уроч. Золотий Рудник поблизу Камишевахи (розкопки Бранденбурга)¹³, або, з кургану в Ворошиловську¹⁴. Ніж знайдено у верхньому шарі зольника. Це свідчить, що селище Полян I існувало до кінця білозерського етапу, очевидно, до початку VIII ст. до н. е.

---

¹² Смирнов К. Ф. Указ. соч., с. 57.

¹³ Впускне поховання, кург. № 1 (295).— Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харьков, 1962, с. 163, рис. 61б.

¹⁴ Минаева Т. М. Могила бронзової епохи в г. Ворошиловске.— КСИИМК, вып. XVI. М., 1947, с. 133, рис. 42, 2.